

WŁODZIMIERZ OLSZEWSKI

Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki
w Polkowicach

Media w aspekcie pedagogicznej funkcji czasu wolnego ludzi dorosłych

ABSTRACT. Media in the aspect of educational function of adult's free time. These days when we talk about the society of time and changes of work organization, we reject treating time as rest and recovery of energy lost at work. Free time has a developmental and liberating role, it becomes a part of an individual's fight with phenomena leading to his alienation and even exclusion. In the society of knowledge, with the dominating model of LLL (long life learning), education turns to be one of the most essential forms of free time creation, having great impact on the quality of life both of an individual and local and regional societies. Together with the technological revolution and more common access to the internet, the role of neo(media) in the educational process and gathering information increases. Therefore, it seems to be necessary to undertake the scientific research on the media role in free time development of not only children and youth but also of the adults as well as on the influence of neo(media) on the personal development.

Żyjemy w społeczeństwie dynamicznych zmian dotyczących wielu obszarów aktywności człowieka. Model przyszłej segmentacji czasu, nazywany modelem tak zwanego społeczeństwa trójczasowego, zakłada, że czas życia dorosłego człowieka zostanie wypełniony przez pracę zarobkową, własną i obywatelską. Pierwsza obejmuje społecznie użyteczną działalność wykonywaną w sektorze prywatnym, publicznym i pozarządowym (non profit). Praca własna i obywatelska jest użyteczna indywidualnie i wspólnotowo. Są one względem siebie komplementarne. Poza tymi rodzajami prac przewiduje się jeszcze aktywność prowadzoną nawzajem dla siebie i na rzecz kształcenia się.

Zmiana sposobu patrzenia na poszczególne segmenty czasu w życiu współczesnego człowieka powoduje, że możemy mówić o zbliżaniu się do *społeczeństwa czasu* (Denek, 2006, s. 133). Jego biegunami nie będą już czas pracy i czas wolny. Będą się one nawzajem przenikały i zachodziły na siebie.

Zmiany organizacji i form pracy spowodują, że można mówić o erze czasu wolnego, w której praca w klasycznym ujęciu przestaje być jedynym miernikiem wartości człowieka, a czas wolny potrzebny jest dla odtworzenia sił utraconych w pracy. Dzisiaj szczególny nacisk kładzie się na funkcję rozwojową, wyzwalającą i kreatywną czasu wolnego. Wskaźnikiem poziomu rozwoju człowieka w każdym okresie jego życia jest stopień aktywności w czasie wolnym i rodzaj podejmowanych w nim działań. Rozważając na temat rozwoju ludzi, warto zauważyć, że psychologia rozwoju koncentruje swoje zainteresowanie na dzieciach i młodzieży, tymczasem od początku lat 70. ubiegłego wieku w literaturze prezentowana jest orientacja zwana „*life-span developmental psychology*” (psychologia rozwoju w ciągu całego życia).

Według D.J. Levisona, przedmiotem rozwoju są zmiany struktury życia człowieka rozumianej jako podstawowy w danym czasie wzorzec jego aktywności i powiązań z otoczeniem, a rozwój polega na wielokrotnych przemianach struktury życia od własnego dzieciństwa po wiek starczy (Olszewski, 2011, s. 153–167).

Tak więc rozwój to nie tylko „przyrost”, lecz także nieraz „uwolnienie się” od czegoś, co w kolejnej fazie życia jest anachronizmem (Wujek, 1992, s. 47–49). Dzieje się tak w okresie dynamicznych zmian, lawinowego przyrostu informacji i jej szybkiej dezaktualizacji.

Rewolucyjny rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych, globalizacja, tworzenie się społeczeństwa opartego na wiedzy, wdrażanie modelu LLL (*long life learning*) pozwalają na indywidualne tworzenie zasobów wiedzy opartych na coraz łatwiejszym dostępie do informacji.

Podsumowując ten fragment rozważań, należy dostrzec, że na rolę czasu wolnego, dla poprawy jakości życia człowieka, warto spojrzeć także w kontekście jego funkcji, a szczególnie w aspekcie pedagogicznym, który – jak zauważa K. Denek –

[...] podkreśla przejawianie własnej inicjatywy i samodzielności w organizowaniu i spędzaniu czasu wolnego, zgodnie z indywidualnymi potrzebami, zacięskawieniami, zainteresowaniami, zamiłowaniem, [...] edukacja może być traktowana jako jedna z najbardziej intensywnych form kształtowania czasu (Denek, 2006, s. 133–135).

Przyjęcie pedagogicznej perspektywy analizy i interpretacji czasu wolnego – jak pisze M. Czerepaniak-Walczak –

[...] wynika z jednej strony z prób poszerzenia możliwości wykorzystania tej sfery życia dla rozwoju osób i społeczeństwa, z drugiej zaś z odkrycia nowych sposobów jego interpretowania oraz nowych dyskursów praktycznych i teoretycznych. Zadanie to nabiera szczególnej wagi w sytuacji dynamicznego wzrostu tempa życia oraz przemian w organizacji czasu współczesnego człowieka (Czerepaniak-Walczak, 2007, s. 318).

Poszukując dominant rozwojowych ludzi dorosłych i czynników zachodzących przeobrażeń, zarówno indywidualnych, jak i społecznych, należy zauważyć, że współcześnie pozycję dominującą w procesie informacyjno-komunikacyjnym zajmują media (w tym neomedia – media interaktywne, cyfrowe). Szczególną rolę odgrywają technologie związane z Internetem (Olszewski, 2010, s. 171–180).

Niniejszy artykuł jest efektem zainteresowań badawczych autora odnoszących się do zagadnień pedagogicznych aspektów czasu wolnego ludzi dorosłych oraz udziału (neo)mediów w aspekcie zagospodarowania czasu wolnego i rozwoju osobowym. Jest kontynuacją dociekań zaprezentowanych między innymi na VII Międzynarodowym Seminarium Naukowo-Dydaktycznym z cyklu „Pedagogika Informacyjna”, organizowanym przez Uniwersytet Szczeciński, a także wcześniejszych publikacji autora.

Cel, przedmiot badań oraz charakterystyka próby badawczej

Celem autorskich badań jest diagnoza dotycząca wykorzystania czasu wolnego i jego planowania oraz udziału (neo)mediów w zagospodarowaniu czasu wolnego ludzi dorosłych. Z uwagi na ograniczenia niniejszego artykułu prezentuję w nim wybrane fragmenty badań, dotyczące głównie roli mediów.

Do realizacji celów badawczych autor postawił następujące pytania:

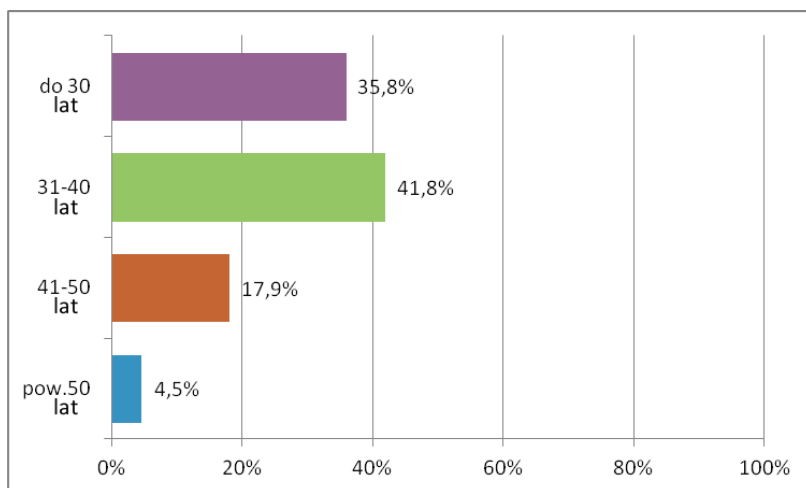
1. Jakie formy zagospodarowania czasu wolnego przejawiają ludzie dorośli wykazujący aktywność na rzecz kształcenia się?
2. Jakie media są podstawowym źródłem pozyskiwania wiedzy i ile czasu respondenci poświęcają na korzystanie z mediów?
3. W jakim stopniu korzystanie z mediów wpływa na rozwój badanych?
4. Jakie nowoczesne narzędzia wykorzystują ankietowani i kto uczy ich korzystania z (neo)mediów?

Dla uzyskania odpowiedzi na powyższe pytania badawcze autor posłużył się metodą sondażu diagnostycznego, a jako narzędzie wykorzystał kwestionariusz ankiety własnego autorstwa. Badania przeprowadzono w maju 2012 r.

Badana populacja to studenci i słuchacze studiów niestacjonarnych kształcący się w Łużyckiej Wyższej Szkole Humanistycznej im. J.B. Solfy w Żarach. Dobór próby był celowo losowy. Celowy, gdyż dotyczył studentów i słuchaczy uczelni żarskiej, losowo zaś dobrano grupy studentów.

Badana populacja to 135 osób, z czego studenci studiów licencjackich to 54 osoby (40%), studiów magisterskich – 45 osób (33%), a słuchacze studiów podyplomowych – 36 osób (27%).

W próbie badawczej większość stanowiły kobiety (69,6%). Analizując rozkład wieku badanej grupy, należy zauważyć, że 42% to ludzie w wieku 31–40 lat, a 36% osób miało do 30 lat. Ankietowani powyżej 50. roku życia stanowili 4,5% – rycina 1.

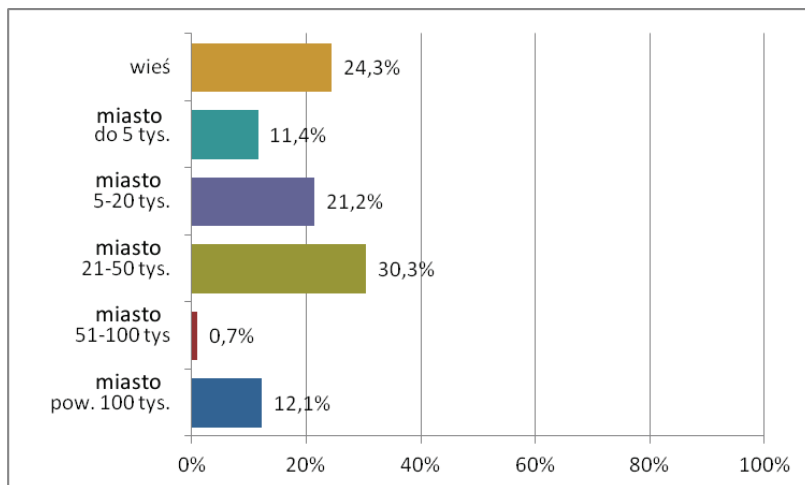

Ryc. 1. Struktura badanych według wieku

Biorąc pod uwagę wykształcenie respondentów, 61% stanowiły osoby z wykształceniem wyższym (uczestnicy studiów magisterskich i podyplomowych), a 39% to osoby z wykształceniem średnim (studenci studiów licencjackich).

Rozkład ankietowanych pod względem miejsca zamieszkania wskazuje, że najwięcej z nich zamieszkuje w miastach liczących 21–50 tys. mieszkańców (30%). Wysoki jest także udział mieszkańców wsi (24%) oraz miast liczących 5–20 tys. mieszkańców (21%) – rycina 2.

W klasyfikacji respondentów z uwagi na miejsce zamieszkania według podziału administracyjnego przeważają mieszkańcy powiatu żarskiego (32%) i żagańskiego (27%), stanowiący razem 59% respondentów, co wynika

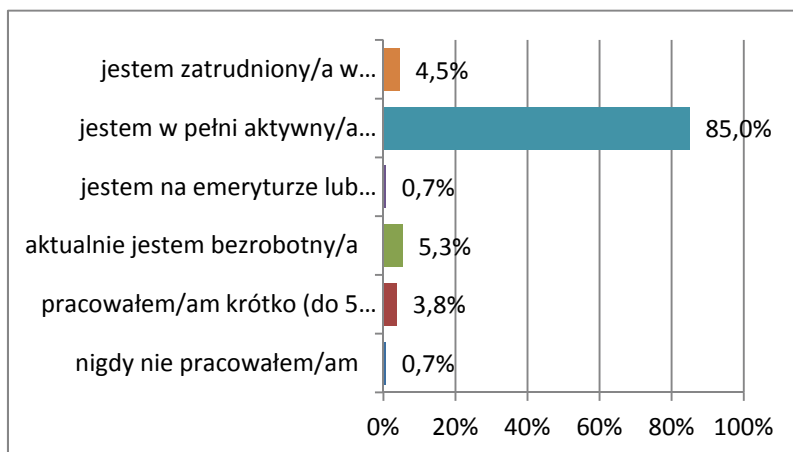

Ryc. 2. Struktura badanych według miejsca zamieszkania

z położenia uczelni. Stosunkowo wysoki był także udział mieszkańców powiatów zielonogórskiego i krośnieńskiego (po 15%).

Przyjmując za kryterium aktywność zawodową badanej populacji, daje się zauważyć aż 85-procentowy udział osób w pełni aktywnych zawodowo wobec 5-procentowego bezrobotnych czy 5-procentowego pracujących w częściowym wymiarze czasu pracy – rycina 3.

Charakteryzując grupę badawczą, należy dostrzec, że stanowili ją ludzie aktywni na rzecz kształcenia, to jest studenci studiów niestacjonarnych

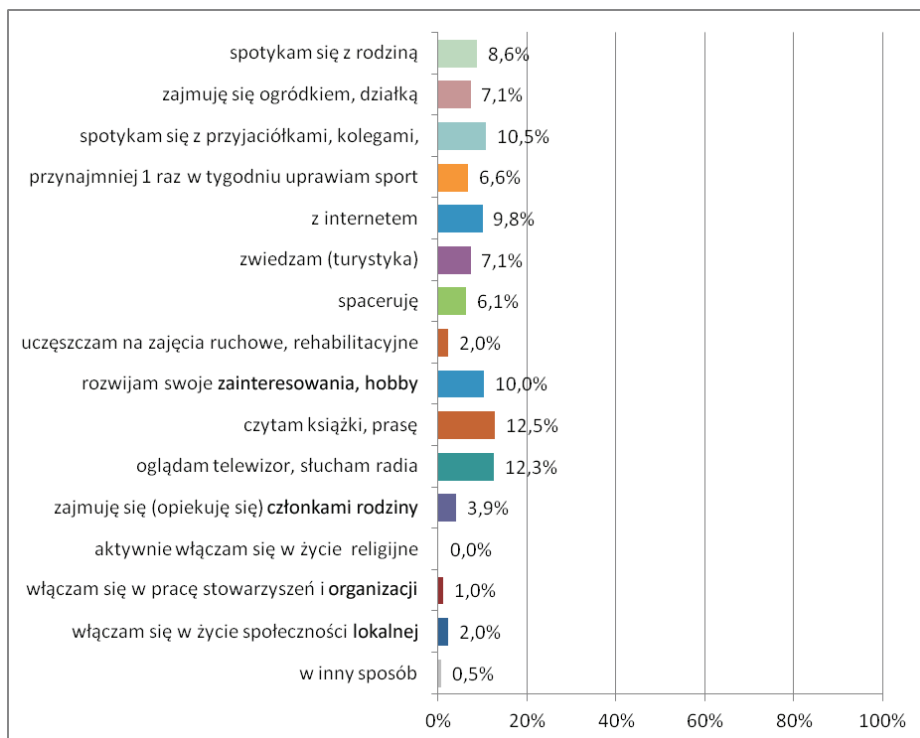
Ryc. 3. Struktura badanych według aktywności zawodowej

I i II stopnia oraz słuchacze studiów podyplomowych, dlatego 42% to osoby w przedziale od 31 do 40 lat, a 36% do 30 lat. 61% badanych to ludzie z wykształceniem wyższym. Około 30% zamieszkuje w miastach liczących 20–50 tys. mieszkańców (Żary, Żagań), a z powiatu żarskiego i żagańskiego wywodzi się blisko 60% respondentów. 85% badanej populacji to ludzie w pełni aktywni zawodowo, a tylko 5% stanowią bezrobotni.

Formy aktywności na rzecz zagospodarowania czasu wolnego i ich wpływ na rozwój

Jednym z podstawowych obszarów zainteresowań badawczych autora była analiza przejawianych form aktywności respondentów dla zagospodarowania czasu wolnego.

Pozyskane dane świadczą o tym, że spośród różnych form spędzania czasu wolnego dominują: czytanie książek, prasy (12,5%), oglądanie telewizji i słuchanie radia (12,3%), spotkanie się z przyjaciółmi, kolegami (10,5%),

Ryc. 4. Najchętniej realizowane formy spędzania czasu wolnego

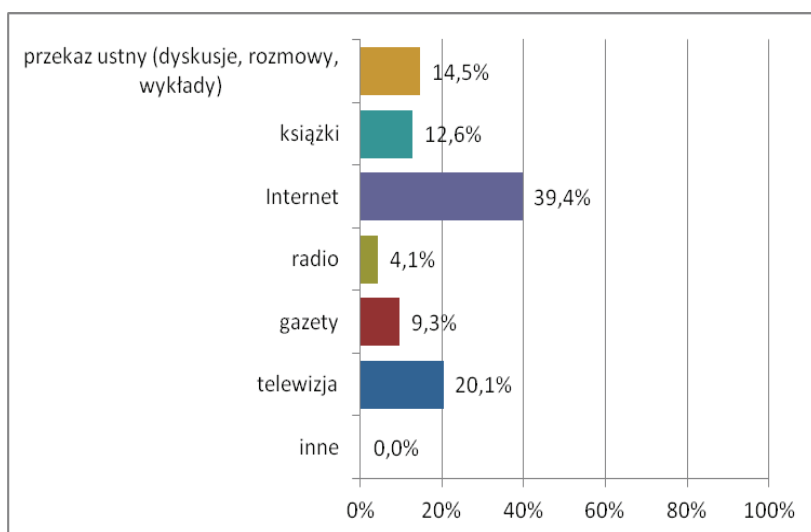
uprawianie hobby, rozwijanie swoich zainteresowań (10,0%) oraz korzystanie z Internetu (9,8%). Z kolei najmniejszym zainteresowaniem respondentów cieszyły się aktywności włączające ich w: życie społeczności lokalnej (2%), pracę stowarzyszeń i organizacji (1%) czy w życie religijne (0%) oraz uczęszczanie na zajęcia ruchowe i rehabilitacyjne (2%) – rycina 4.

Warto zwrócić uwagę, że na 16 możliwych w ankiecie form badani na piątym miejscu wymienili Internet, umieszczając go przed spotkaniami z rodziną czy uprawianiem sportu.

Na taki wynik badań, gdzie na pierwszym miejscu respondenci wymienili czytanie książek i prasy, a wysokie miejsce zajmują spotkania z przyjaciółmi, kolegami oraz spędzanie czasu wolnego z Internetem, mogło mieć wpływ to, że ankietowani to studenci i słuchacze studiów podyplomowych.

Zachodzące dynamiczne zmiany związane z rozwojem technologii informacyjnych i coraz łatwiejszym dostępem do nich oraz tworzącym się społeczeństwem wiedzy z dominującą klasą pracowników wiedzy powodują lawinowy wzrost informacji. Ważnym obszarem dociekań badawczych są zatem zagadnienia dotyczące roli mediów w pozyskiwaniu wiedzy oraz czasu, jaki badani poświęcają na korzystanie z mediów.

Podstawowym źródłem pozyskiwania informacji (wiedzy) dla badanych studentów są: Internet (39,4%), telewizja (20,1%) oraz przekaz ustny (dyskusje, rozmowy, wykłady) 14,5%. Dopiero na kolejnych miejscach znajdują się książki (12,6%) i gazety (9,3%) – rycina 5.

Ryc. 5. Źródła pozyskania wiedzy

Taki wynik nie jest zaskoczeniem i potwierdza tezę o wiodącej roli Internetu w pozyskiwaniu informacji (wiedzy) wśród ludzi w okresie wczesnej dorosłości.

Bardzo interesujące było, ile czasu ankietowani poświęcają średnio w ciągu dnia na korzystanie z mediów – tabela 1.

Tabela 1. Czas poświęcony na korzystanie z mediów [% respondentów]

Media	Czas					
	0–2 godz.	2–4 godz.	4–6 godz.	6–8 godz.	powyżej 8 godz.	nie korzystam
Telewizja	73,4	19,5	1,6	0,8	–	4,7
Gazety	83	2,6	0,8	–	–	13,6
Radio	51,4	12,6	7,2	12,6	10,8	5,4
Internet	54,1	30,8	8,3	3,8	2,3	0,8
Książki	61,3	20,1	5,7	–	0,8	12,1
Przekaz ustny	45,1	27,0	17,1	2,7	3,6	4,5

Spośród zaproponowanych w ankiecie mediów na telewizję 73,4% ankietowanych poświęca do 2 godz. dziennie, a 19,5% od 2 do 4 godz. 4,7% respondentów nie korzysta w ogóle z telewizji, a żaden nie zaznaczył, że poświęca jej więcej niż 8 godz.

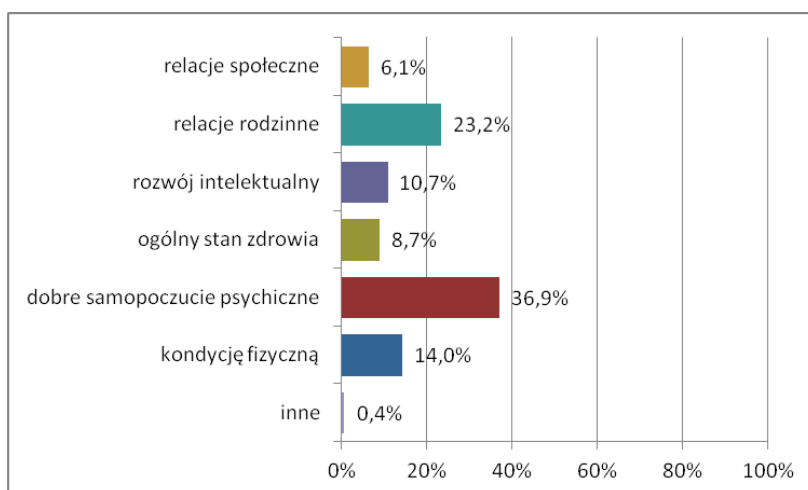
Czytanie gazet 83% respondentów zajmuje do 2 godz. dziennie, ale jednocześnie aż 13,6% nie czyta gazet. Słuchanie radia 51,4% badanych zajmuje do 2 godz. dziennie, a 5,4% przyznaje, że nie korzysta z tego medium. Warto zauważyć, że słuchanie radia, podobnie jak korzystanie z Internetu, reprezentowane jest we wszystkich przedziałach czasowych i aż 12,6% słucha go dziennie od 6 do 8 godz., a 10,8% powyżej 8 godz. Z Internetem do 2 godz. dziennie wolny czas spędza 54,1%, a w przedziale od 2 do 4 godz. – 30,8%, co jest najwyższym wskaźnikiem dla tego przedziału czasowego spośród wszystkich mediów (choć na przekaz ustny przypada też 27%). Tylko 0,8% zaznaczyło, że nie korzysta z Internetu i jest to najniższy wskaźnik dla badanych mediów. 61,3% ankietowanych z książką spędza średnio do 2 godz. dziennie, ale 12,1% przyznaje się, że nie czyta książek. Na przekaz ustny (dyskusje, rozmowy, wykłady) 45,1% respondentów poświęca dziennie do 2 godz., a 27% od 2 do 4 godz.

Podsumowując ten fragment badań, należy zauważyć, że w przedziale czasu do 2 godz. dziennie najwięcej badanych korzysta z czytania gazet i oglądania telewizji, dużo swojego wolnego czasu, bo od 4 do 8 godz., ankietowani przeznaczają na słuchanie radia, przekaz ustny (ok. 20%) i korzy-

stanie z Internetu (ok. 12%). Powyżej 8 godz. dziennie najwięcej osób słucha radia (10,8%), podczas gdy na telewizję i gazety nikt z badanych nie przeznacza więcej niż 8 godz.

Kolejnym obszarem badawczym była próba odpowiedzi, na co najbardziej wpływają realizowane formy spędzania czasu wolnego. I tu ankietowani uznali, że na: dobre samopoczucie psychiczne (37%), relacje rodzinne (23%) oraz kondycję fizyczną (14%) i rozwój intelektualny (11%), w najmniejszym stopniu zaś na relacje społeczne (6,1%) – rycina 6.

Bardzo ważnym zagadnieniem z punktu widzenia roli mediów w aspekcie czasu wolnego ludzi dorosłych było określenie wpływu poszczególnych mediów na rozwój badanych – tabela 2.

Ryc. 6. Wpływ form zagospodarowania czasu wolnego na rozwój badanych i relacje z otoczeniem

Tabela 2. Wpływ mediów na rozwój osobowy badanych [% respondentów]

Media	Stopień					
	w dużym stopniu	w średnim stopniu	ani w dużym, ani w małym stopniu	w niewielkim stopniu	wcale	nie mam zdania
Telewizja	10,9	32,0	24,2	25,8	4,7	2,4
Gazety	5,7	37,1	21,8	25,8	8,0	1,6
Radio	5,2	27,8	25,2	31,4	8,7	1,7
Internet	46,2	35,4	11,5	5,4	–	1,5
Książki	47,6	31,8	7,1	7,1	3,2	3,2
Przekaz ustny	40,5	42,1	8,3	4,1	3,3	1,7

Spośród wskazanych w ankiecie mediów największy wpływ na rozwój osobowy ankietowanych mają: książki (dla 47,6% w stopniu dużym, a dla 31,8% w stopniu średnim), Internet (dla 46,2% w stopniu dużym i dla 35,4% w średnim) oraz przekaz ustny (dla 40,5% w stopniu dużym i dla 42,1% w średnim). W niewielkim stopniu lub wcale wpływ na rozwój respondentów ma radio (40,1%), gazety (33,8%) oraz telewizja (30,5%). Warto zauważyć, że żaden z ankietowanych nie wskazał, iż Internet nie ma wpływu na jego rozwój.

Rozważając zagadnienie udziału (neo)mediów w aspekcie czasu wolnego ludzi dorosłych (studentów studiów niestacjonarnych i słuchaczy studiów podyplomowych Łużyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej w Żarach), zapytano ich także, z jakich nowoczesnych urządzeń korzystają ankietowani dla pozyskania informacji i komunikowania się. Większość respondentów korzysta z laptopa (58,3%) i komputera stacjonarnego (26,5%), w następnej kolejności ze smartfona (8,6%), netbooka (4,0%), a najmniej, bo tylko 4 osoby (2,6%), z tableta.

Kolejnym zagadnieniem stanowiącym przedmiot badań było pozyskanie informacji, kto uczy respondentów korzystania z nowych mediów. Ankietowani w blisko 80% wskazali, iż uczą się sami, 8,4% korzysta z pomocy znajomych tego samego pokolenia, a 4,2% wspomaganych jest przez młodsze pokolenie (dzieci). 4,2% badanych samodzielnie korzysta ze zorganizowanych form edukacji, a tylko 3,4% jest kierowanych przez pracodawców na szkolenia z zakresu IT.

Podsumowanie

Uzyskany w trakcie ankietowania materiał badawczy dotyczący: form zagospodarowania czasu wolnego, roli mediów w pozyskiwaniu wiedzy i ich wpływu na rozwój badanych oraz wykorzystanie nowoczesnych narzędzi przez studentów i słuchaczy studiów podyplomowych w Łużyckiej Wyższej Szkole Humanistycznej w Żarach pozwala na odniesienie się do postawionych pytań (problemów) badawczych następująco:

1. Spośród wielu najchętniej realizowanych form spędzania czasu wolnego 12,5% ankietowanych wskazało czytanie książek i gazet, to jest więcej niż oglądanie telewizji (12,3%). Wysoki odsetek (10,5%) wskazał na spotkania z przyjaciółmi, kolegami oraz korzystanie z Internetu (9,8%). Prawdopodobnie wynika to z uczestnictwa w studiach i wydaje się być charakterystyczne dla tej grupy osób. Stosunkowo niski jest udział aktywnych form spędzania czasu wolnego, zwłaszcza ruchowych (uprawianie sportu, spacery czy turystyka), co może być związane z faktem, że większość zajęć przy-

pada na zjazdy sobotnio-niedzielne, a z kolei w tygodniu ankietowani zaabsorbowani są pracą zawodową, gdyż 85% z nich jest w pełni aktywna zawodowo, oraz życiem rodzinnym. Te same przyczyny mogą wpływać na bardzo niską aktywność społeczną.

2. Podstawowym źródłem, z którego badani pozyskują informacje (wiedzę), jest Internet (40%). Telewizja tylko dla 20% jest podstawowym źródłem wiedzy. Zwraca uwagę niski udział tradycyjnych źródeł drukowanych (książki 12,6%, gazety 9,3%). Taki rozkład sposobu pozyskiwania informacji wydaje się normalnym dla ludzi w okresie wczesnej dorosłości, z co najmniej średnim wykształceniem i korzystających na co dzień z nowoczesnych urządzeń (58% badanych korzysta z laptopa, a 26,5% z PC).

3. Dokonując analizy czasu poświęconego średnio w ciągu dnia na korzystanie z różnych mediów, daje się zauważyć, że w krótkim interwale czasu (do 2 godz.) najwięcej ankietowanych przeznaczają na czytanie gazet (83%) i oglądanie telewizji (73%). W przedziale od 2 do 4 godz. najwięcej osób korzysta z Internetu (31%), czyta książki (20%) i ogląda telewizję (19,5%). Powyżej 8 godz. dziennie 11% ankietowanych przeznaczają na słuchanie radia, a w przedziale od 6 do 8 godz. radia słucha 13%. Wysoki udział czasu przeznaczony na czytanie książek może wynikać z faktu, że badania były prowadzone w maju, kiedy studenci przygotowują się do zaliczeń, sesji egzaminacyjnej i piszą prace zaliczeniowe.

4. Realizowane formy spędzania czasu wolnego w największym stopniu wpływają na ich dobre samopoczucie psychiczne (37%) i relacje rodzinne (23%). Relatywnie niski jest za to wpływ form spędzania czasu wolnego na rozwój intelektualny (11%) i relacje społeczne (6%), zważywszy że badania dotyczyły studentów. W najwyższym stopniu na rozwój osobowy wpływają Internet i książki, w niewielkim zaś lub wcale radio, gazety i telewizja, które prawdopodobnie pełnią głównie rolę rozrywkową.

5. Otrzymane wyniki badań wskazują na bardzo wysoki udział samokształcenia w nauce, korzystanie z nowych mediów (80% ankietowanych). Znikomy zaś jest udział pracodawców, którzy, jako kierujący na szkolenia dokształcające w zakresie korzystania z nowych mediów i technologii, wskazani zostali jedynie przez 3% badanych.

W konkluzji warto zauważyć, że 84% badanych korzysta z nowoczesnych urządzeń (laptopa – 58%, PC – 26%), dla 40% Internet jest podstawowym źródłem pozyskiwania wiedzy, a dla 82% Internet w dużym i średnim stopniu wpływa na ich rozwój osobowy. Aż 85% próby badawczej korzysta z Internetu średnio do 4 godz. dziennie. Samodzielnie uczy się korzystając z nowych mediów 80% ankietowanych.

Przytoczone wyniki niewątpliwie są dowodami tworzącego się społeczeństwa informacyjnego, sieciowego i społeczeństwa wiedzy, ale jednocześnie

nie wskazują one nowe trendy w edukacji dorosłych. Jeszcze bardziej niż dotychczas rośnie rola samokształcenia i samouctwa, edukacji na odległość, wykorzystywania nowych technologii w procesie edukacyjnym, co pozwala na budowanie indywidualnych ścieżek edukacyjnych i branie indywidualnej odpowiedzialności za rozwój osobowy dorosłych jednostek. Stawia to ważne zadanie przed pedagogiką czasu wolnego, przygotowującą do wychowania i do czasu wolnego, ale także przed pedagogiką informacyjną w zakresie metodyki kształcenia z udziałem (neo)mediów. Moim zdaniem, daje to podstawę i rozszerza możliwości dla kształcenia współuczestniczącego, w którym zainteresowany klient usługi edukacyjnej współdecyduje o swoim procesie kształcenia. Wydaje się, że dzięki temu w istotny sposób może wzrosnąć efektywność współczesnej edukacji.

Przyjęcie pedagogicznej perspektywy analizy i interpretacji czasu wolnego dorosłych pozwala podjąć próbę wskazania możliwości tej sfery życia na rozwój zarówno jednostek, jak i społeczności, ukazania nowych sposobów ujęcia przedmiotowego zagadnienia zarówno od strony teoretycznej, jak i praktycznej. Zaprezentowane w tekście rozważania oparte na badaniach własnych ukazują jedynie niewielki wycinek zagadnień czasu wolnego ludzi dorosłych. Mają być inspiracją do dyskursu naukowego i zachętą do dalszych dociekań naukowych dla zainteresowanych ukazaniem nowych ról mediów w procesie kształcenia przez całe życie.

Literatura

- CZEREPIANIAK-WALCZAK M. (2007): *Wychowanie do czasu wolnego: Poszukiwanie miejsca dla homo ludes w świecie* homo Faber, [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia – Procesy – Konteksty*, t. 2, GWP, Gdańsk.
- DENEK K. (2006): *Edukacja. Dziś – jutro*, Wyd. ŁWSH Żary, WSH Leszno, UAM Poznań, Leszno–Poznań–Żary.
- OLSZEWSKI W. (2010): *Media w zagospodarowaniu czasu wolnego ludzi dorosłych*, [w:] E. Perzycka (red.), *Pedagogika informacyjna. Media w teorii i praktyce edukacyjnej*, Wyd. Wolumina.pl, Szczecin.
- OLSZEWSKI W. (2011): *Neomedia in free time and the development of the active generation of 50+*, [w:] A. Karyń, P. Dudek, A. Babicka-Wirkus (red.), *Pedagogy of information. Cyberspace: Dangers and Education*, Wyd. Wolumina.pl, Szczecin.
- WUJEK T. (red.), (1992): *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.